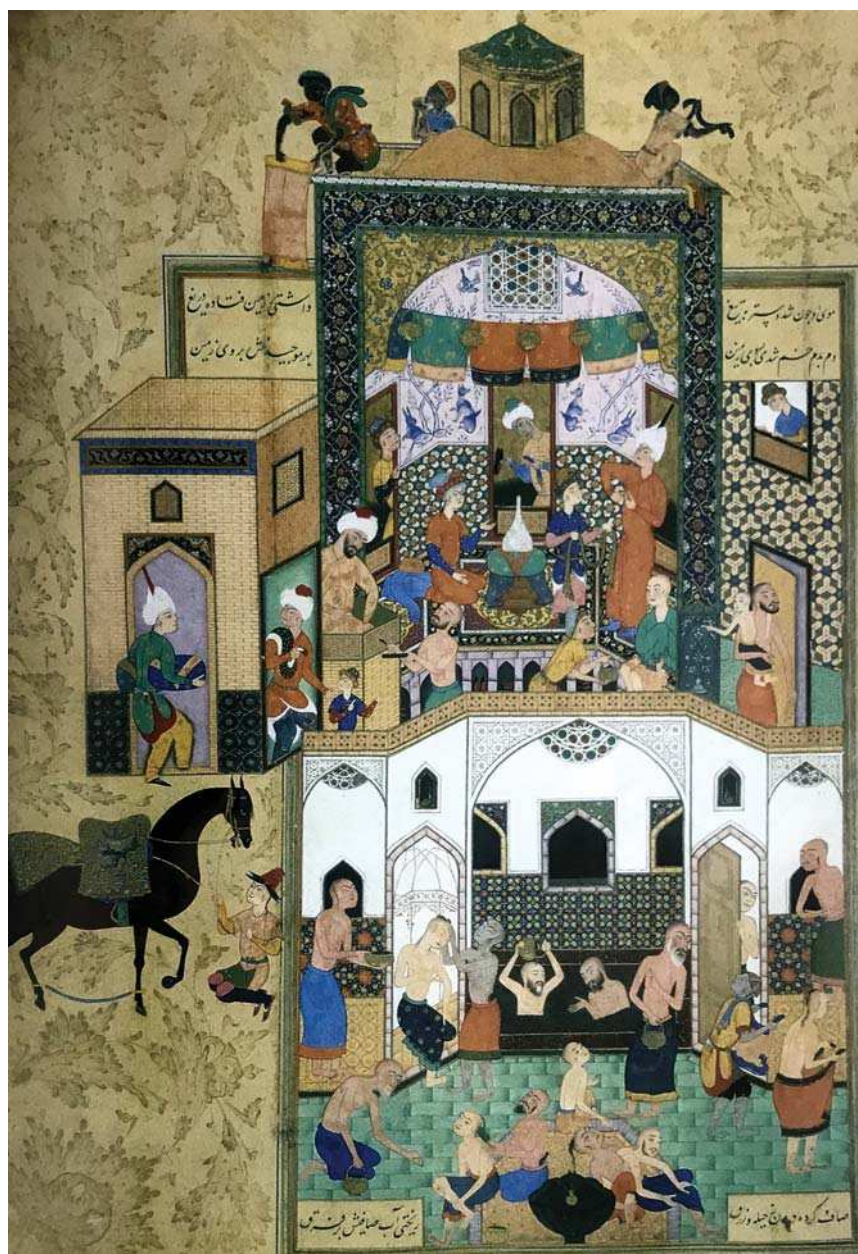

سیر تحول نگاره‌های حمام از نظر
ساختاری و تزئینی در سده‌های نهم تا
یازدهم هجری / ۳۹-۵۵

صوفی در حمام، دفتر دوم سلسله
الذهب، مشهد، ۹۷۳-۹۶۴ قمری، مأخذ:
هفت اورنگ جامی

سیر تحول نگاره‌های حمام از نظر ساختاری و تزئینی در سده‌های نهم تا یازدهم هجری

آزیتابلالی اسکویی* پریازیرک سیمما**

تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۴/۲۴

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۲۹

صفحه ۳۹ تا ۵۵

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

گرما به‌ها که از مهم‌ترین بناها در معماری اسلامی هستند؛ و در طول تاریخ تجلی‌گر این اصل بوده‌اند. آثار ادبی گنجینه مهمی برای پرداختن به مباحث ساختاری و تزئینی در آثار نگارگری گرما به‌ها ایجاد کرده است. وجود نگاره‌های متنوع از گرما به‌ها تاکید بر این مدعاست. بنابراین در این نوشتار به منظور بازشناسی و بازخوانی ساختار و تزئینات آن در نگاره‌های به جا مانده، به بررسی و مقایسه هر یک پرداخته‌ایم. هدف این پژوهش بررسی و تحلیل ساختار و تزئینات و راهکارهای بکار گرفته شده در نگاره‌های گرما به‌های به تصویر کشیده شده، در این راستا این پرسش‌ها به بحث گذاشته می‌شوند؛ سؤال‌های این پژوهش عبارتند از: ۱- ساختار اجزا و تزئینات در نگاره‌های گرما به بر اساس مستندات و متون تاریخی به چه ترتیب بوده است؟ ۲- سیر تحول نگاره‌ها در بین ساختار فضایی و تزئینات هر بخش بر اساس اطلاعاتی که نگاره‌ها به ما می‌دهند، به چه ترتیب بوده است؟ روش این تحقیق، توصیفی-تحلیلی و روش جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است. در بخش مبانی نظری این پژوهش با بررسی ۲۲ نمونه نگاره از چهار کتاب مخزن الاسرار نظامی گنجوی، شاهنامه فردوسی، مجالس العشاق و هفت اورنگ جامی صورت گرفته است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که سده یازدهم را می‌توان به مثابه نقطه عطفی در نمایش ابعاد ساختاری و تزئیناتی در بین نگاره‌های به جا مانده در نظر گرفت که با وجود بیشترین اشتراکات در آثار به جا مانده در نگاره‌ها و بیشترین افتراقات در تزئینات و جزئیات هر یک از نگاره‌ها داشته که در بعد ساختاری موجود، شباهت‌های بسیاری نسبت به بعد تزئیناتی را دارا بوده‌اند. سیر تحول نگاره‌ها به وسیله کاربرد پرسپکتیو، نمایش افراطی تزئینات و فاصله گرفتن از الگوهای سده‌های پیشین رفته‌رفته ارتقا یافته و حتی در بخش‌هایی نوآوری‌هایی را در نشان دادن تزئینات، ایجاد نموده است.

کلیدواژه‌ها

نگارگری، تزئینات، ساختار، حمام و گرما به، معماری اسلامی

Email: a.oskoyi@tabriziau.ac.ir

Email: p.ziraksima@tabriziau.ac.ir

* دانشجوی گروه معماری، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز (نویسنده مسئول).

** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز

مقدمه

نگارگری بخشی از فرهنگ تصویری این مرزبوم است که دارای ویژگی‌هایی است: رعایت نکردن اصول هندسه و حجم‌پردازی و سایه-روشن جدانکردن فضاهای مثبت و منفی توجه به رنگ‌ها و همچنین از منظر مفهومی و استعاری این آثار بیشتر دارای اطلاعات نهفته و نمایش اساطیری از فرهنگ و تفکر ایرانی است. گرمابه از جمله بناهای ارزشمند معماری است که نمونه‌هایی از آن از گذشته به یادگار مانده است. این بنا از آغاز در میان سایر فضاهای شهری از قبیل بازار، مسجد و مدرسه از اهمیت بسیار بالایی برخوردار بوده و یکی از مهم‌ترین بناهای شهری پس از مسجد و مدرسه محسوب می‌شد. اهمیت این بنا در شهر به حدی بوده است که گاهی از سایر فضاهای شهری، نقش پررنگ‌تری می‌یابد. برای مثال، در یکی از نقشه‌های تهران که مربوط به سال ۱۳۷۰ است تعداد گرمابه‌ها دویست باب است در حالی که تعداد مساجد ۱۲۰ باب ذکر شده است و این نمایانگر اهمیت گرمابه‌ها در معماری و فضاهای شهری ایران است. ناگفته پیداست که گرمابه‌ها از مهم‌ترین گونه‌های معماری شهری هستند ولی کمتر مورد تجزیه و تحلیل واقع شده و یا به آنها پرداخته شده است. هدف این مقاله بررسی و تحلیل سیر تحول نگاره از سده نهم تا یازدهم از بعد ساختاری و تزئینی در نگاره‌های به جا مانده می‌باشد. در این راستا این سؤالها به بحث گذاشته می‌شوند؛ ۱- ساختار اجزا و تزئینات در نگاره‌های گرمابه بر اساس مستندات و متون تاریخی به چه ترتیب بوده است؟ ۲- سیر تحول نگاره‌ها در بین ساختار فضایی و تزئینات هر بخش بر اساس اطلاعاتی که نگاره‌ها به ما می‌دهند، به چه ترتیب بوده است؟ **اهمیت و ضرورت پژوهش** با توجه به پیشینه تحقیق که در ادامه خواهد آمد؛ پژوهشگران عمدتاً بر رویکرد بررسی معمارانه کالبد نگاره‌ها متمرکز بوده‌اند. با توجه به موضوع اخیر و هم چنین در نظر داشتن تنوع تصویرگری در سده‌های نهم تا یازدهم، برای تحلیل سیر تحولات نگاره‌ها از بعد ساختاری و تزئینی ضروری است. به علاوه این مقاله از این جهت که عوامل موثر در سیر تحول نگاره‌های گرمابه در بازه تاریخی سده نهم تا یازدهم را علاوه بر تأثیرپذیری از تحولات ساختاری در درک تصویرسازی این دوران نیز اهمیت دارد.

روش تحقیق

این تحقیق از نوع مطالعات تاریخی و با روش تحلیل محتوا به بررسی آثار پرداخته شده است. شیوه جمع آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. جامعه آماری نگاره‌های نسخه‌های خطی شاهنامه فردوسی، مخزن الاسرار نظامی گنجوی و هفت اورنگ جامی و مجالس العشاق به تعداد جمعاً ۲۲ نگاره می‌باشد. این نگاره‌ها مربوط به

جدول ۱. معرفی نگاره‌های مورد بررسی به همراه بازه زمانی، مأخذ: نگارندگان

کتاب	تعداد نگاره	بازه زمانی	نمونه‌هایی از نگاره
مخزن الاسرار نظامی گنجوی	۹	۸۴۳-۹۹۴ قمری	
شاهنامه فردوسی	۶	۹۸۲-۱۰۰۰ قمری	
هفت اورنگ جامی	۱	۹۷۳-۹۶۴ قمری	
مجالس العشاق	۶	۹۹۸-۱۰۰۸ قمری	

قرنهای نهم تا یازدهم هجری قمری با موضوع حمام می‌باشد و هریک از آنها از نظر زمانی و مکانی متفاوتند. طبق آنچه پیرامون ضرورت و اهداف موضوع پژوهش، اهمیت می‌یابد؛ بررسی "ساختار و تزئینات" در کالبد نگاره‌های ادبی به جا مانده می‌باشد.

سپس در راستای راهبرد توصیفی-تحلیلی، پس از پاسخ به سؤال اول پژوهش و تدوین تاریخچه کاملی از نحوه شکل‌گیری، تحولات عملکردی ساختار و تزئینات اجزا و نیز ترسیم طرحواره‌هایی از ساختار کالبدی و تناسبات و ترکیب‌بندی در هر یک از بخش‌ها، با گردآوری یافته‌های مراحل پیشین و جمع‌بندی در قالب جداول به تحلیل مشابته‌ها و تفاوت‌های این فضای شهری در نگاره‌ها پرداخته شده است. شیوه تجزیه و تحلیل کیفی است.

پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره نگارگری مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. رویکرد عمده به این آثار، تاریخی، موضوعی، و یا با رویکرد اجتماعی و خلق فضاهای معماری صورت گرفته است. مقالاتی در خصوص نگارگری گرمابه ارائه شده است که از آن میان می‌توان به مقاله‌ای اشاره کرد با عنوان "معماری حمام در مینیاتور ایرانی" که در نشریه

پژوهش می‌تواند راهگشایی برای بیان نحوه نمایش این اجزا در خود نگاره‌های گرمابه باشد.

۱. مبانی نظری

۱-۱. مفهوم گرمابه

گرمابه از دو بخش گرم و آبه تشکیل شده و محلی برای شستشوی بدن و دارای آب گرم باشد. در لغت به معنی حمام و حمام عمومی آمده است (عمید، ۱۳۳۵: ۸۶۹) حمام واژه‌ای عربی از ریشه حم به معنی گرم کردن (چیزی را) یا از ریشه ی ح م م به معنی آب گرم است (منفرد، ۱۳۸۹: ۴۵). در فارسی میانه گرمابه و آبن بر برای حمام به کار رفته‌اند. به نقلی گرمابه مرکب از گرم و آبه مکان یا ساختمان، به معنی ساختمان گرم است (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۶۷). حَمَّام یا گرمابه محلی است که انسان همواره برای شستشوی و زدودن تن از ناپاکی‌ها اساسی تن و سر و صورت و نیز غسل در اصطلاح اسلامی از آن استفاده می‌کرده است. هرچند استحمام نزد قدما در اصل متعلق به موضوع دفع کردن مواد زائد بدن است (اولمان، ۱۳۸۳: ۲۲)؛ اما غالب پزشکان افزون بر این مفصلاً به منافع و مضرات آن برای سلامتی و درمان بیماری‌ها و برخی ویژگی‌های معماری گرمابه پرداخته‌اند (تفلیسی، ۱۳۹۰: ۵۴). گرمابه‌های همگانی در ایران باستان دیده می‌شد و امروزه نمودی از فرهنگ خاورزمین آن زمان شمرده می‌شود؛ هرچند بسیاری از آن‌ها خراب یا بسته شدند، ساختار زیبایی برخی از آن‌ها در یادها و نگاره‌هایشان در نسک‌های گردشگران بر جای ماند تا سندی باشد بر یکی از نمودهای شهرنشینی در خاورزمین. حمام‌ها به لحاظ طراحی نیز معمولاً شامل خلوت، شاه‌نشین، صحن، خزینه، گرمخانه یا تون و سربینه بوده و هر یک از این فضاها به وسیله راهرو و هشتی از یکدیگر جدا می‌شد تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم شود. معمولاً در نگاره‌ها کف حمام‌ها از سنگ مرمر و دیگر سنگ‌ها پوشیده شده است و استفاده از تزئینات و کاشی با نقش و نگاره‌ها، معمولاً در حوض‌ها و دیواره و سقف مورد استفاده بوده است (Floor, 1988: 864-865)

۱-۲. نگارگری‌های گرمابه

شالوده هنر نگارگری بر شعر فارسی و عرفان و حکمت الهی استوار است و ارزشمندترین نگاره‌های دوران اسلامی در سایه عرفان و ادبیات غنی ایرانی قرار داشته است. از اوایل قرن چهارم، آثار نگارگری به مرور در کتاب‌های خطی به کار می‌رفته است (اشتری، ۱۳۸۶: ۱۶) که از آن جمله می‌توان به نسخه‌های شاهنامه و خمسه نظامی اشاره کرد. قدیمی‌ترین نسخه موجود از خمسه نظامی مربوط به (۷۸۸-۷۹۰ق/۱۳۸۸-۱۳۸۶م) است که اکنون در موزه بریتانیا قرار دارد (رهنورد، ۱۳۸۶: ۴۰). در کنار این کتاب‌ها

ماهانامه کتاب ماه هنر (شماره ۶۳) منتشر شده و به بررسی توصیفی نگاره‌ها با در نظر داشتن موضوع مجالس، افراد و مشاغل موجود در فضاها و عناصر معماری حمام، سلسله مراتب فضایی حمام‌ها و ... پرداخته است. (ثابتی، ۱۳۸۲). همچنین در پژوهش "روزنه‌ای بر تحلیل نگاره‌های هارون الرشید در حمام، اثر کمال‌الدین بهزاد" منتشر شده در نشریه جلوه هنر (شماره ۲۳)، به تحلیل و بررسی ساختاری، نظم خاص همه اشیاء و اجزاء تصویر را در برگرفته است و در پس همه عناصر بصری متکثر، تمایلی به وحدت در اثر بهزاد پرداخته است. (رمضان‌زاده، ۱۳۸۲). برخی نیز به بررسی معماری حمام اشاره کرده‌اند که می‌توان به مقاله با عنوان «بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی» چاپ شده در نشریه هنرهای زیبا (شماره ۲۹) که این مقاله به بازشناسی و معرفی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی می‌پردازد. (طبسی، انصاری، طاووسی و فخار تهرانی، ۱۳۸۶). گروهی به بررسی ساختار معماری گرمابه از روی آثار نگارگری پرداخته‌اند؛ که می‌توان به مقاله با عنوان «بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام» منتشر شده در نشریه نگره (شماره ۲۶) اشاره کرد که هدف از این پژوهش بررسی و مقایسه تطبیقی معماری حمام‌ها و آثار نگارگری حمام بوده تا در پی آن مشخص شود که این آثار تا چه حد به واقعیت نزدیک‌اند و با واقع‌گرایی ترسیم شده‌اند. (تهرانی، پور فتح‌الله، قاسمی، ۱۳۹۲). همچنین در مقاله‌ای دیگر با نام «حمام‌های سنتی؛ حافظ سلامت، عامل درمان» منتشر شده در نشریه باغ نظر (شماره ۵۰) طرح اصلی پژوهش بر این اساس شکل می‌گیرد که تأثیرپذیری شکل، ساختار و عناصر حمام‌های سنتی از انسان و تأثیرگذاری فاکتورهای طراحی حمام بر انسان را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد در پی بررسی این فرضیه است که معماری حمام‌های سنتی در راستای دو شاخه طب جسمانی و روحانی شکل گرفته است. (رحیمی مهر و همکاران، ۱۳۹۶). کتاب‌های بسیاری نیز در زمینه نگارگری به چاپ رسیده است که در آن میان می‌توان به "کتاب مکتب نگارگری اصفهان" که در آن گونه‌های مختلف نگاره در ادوار مختلف بر اساس اسناد تصویری و نمونه‌های به جا مانده معرفی شده‌اند، اشاره کرد. (آژند، ۱۳۸۵)، کتاب حمام و نقش آن در فرهنگ عامه آذربایجان که به بررسی مباحث کلی در حوزه فرهنگ و تعاملات اجتماعی می‌پردازد (وفائی، ۱۳۹۱).

در این پژوهش تصویری کلی از سیر تحول ساختار و تزئینات گرمابه در طی قرن نهم تا یازدهم ارائه شده است. بدین ترتیب مشاهده می‌شود که در هیچ‌کدام از آثار مذکور به بررسی تخصصی اجزا و ساختار و تزئینات فضاهای گرمابه پرداخته نشده و تمامی اسناد به جای مانده به دنبال تطبیق و مقایسه با خود حمام‌ها بوده است. از این رو این

به صورت مرتبه به مرتبه و نه به یکباره تغییر دمایی را حس می‌کند. این بناها به گونه‌ای از یکدیگر تفکیک شده‌اند که دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم و از خطر بیماری فرد به دلیل ورود به فضای با دمای متفاوت پیشگیری شود. (کیانی، ۱۳۸۶، ۲۴۸)

در محله‌های شهرها و روستاها، گرمابه در کنار مسجد و بازار و کاروان‌سرا، از جمله بناهای مهم برجای مانده از دوران شکوه و عظمت معماری ایران پس از اسلام است؛ بی‌تردید معماری گرمابه در دوران صفوی شکوفا شد؛ آنگونه که هر جهانگردی که در آن دوران و حتی پس از آن به ایران آمده و سفرنامه‌هایی نگاشته معماری و آداب و شرایط گرمابه‌های ایرانی را توصیف کرده است. عوامل گوناگونی در شکل‌گیری فضاها و بخش‌های حمام نقش داشتند که مهم‌ترین آنها را می‌توان تنظیم دما، رطوبت، مسیر دسترسی، قرارگیری در داخل بافت شهری، آب‌های روان و ایجاد راه‌های خروجی برای فاضلاب دانست (کیانی، ۱۳۸۶، ۲۴۸)

با توجه به بررسی‌ها و جداول ارائه شده در این پژوهش سلسله مراتب ورودی در بین فضاهای گرمابه به ترتیب به ورودی، سربینه، گرمخانه و خزینه می‌باشد در این بخش برای بررسی سیر تحول نگاره‌ها از جنبه‌های ساختاری و تزئینات به کار گرفته شده می‌پردازیم و در ادامه به بررسی و مقایسه و تجزیه و تحلیل برخی از پارامترها در نگاره‌ها خواهیم پرداخت. ابتدا اطلاعات به دست آمده از نگاره‌ها که شامل فضاهای اصلی که خود تجلی ساختار در مکان بوده، و کاشی‌کاری‌ها به عنوان تجلی تزئینات در عناصر می‌باشد مورد بررسی قرار گرفته است، در همه نگاره‌ها به غیر از دو نگاره فضای همه گرمخانه‌ها هشت ضلعی می‌باشد. برای بررسی هر یک از جنبه‌های ساختاری، ک شامل فرم و شکل و تناسب و ترکیب‌بندی بخش کالبدی و فضایی نگاره‌ها را شامل می‌شود.

با توجه به نگاره‌ها در بازه زمانی از سده نهم ابتدا به تصویر کشیدن فضاهای اصلی و عمدتاً ۲ یا ۳ فضای اصلی می‌پرداختند و تماماً دو بعدی طراحی می‌گردید و نشانه‌هایی از پرسپکتیو در نگاره‌ها مشهود نیست. ولی این روند بررسی بعد ساختاری رفته رفته در نگاره‌های سده ی دهم به شکل کامل تری به بررسی تمامی فضاهای ساختاری گرمابه پرداخته و سعی در بررسی تمام فضاها به همراه توجه به نسبت اهمیت فضایی داشته تا بر عواملی

مجموعه‌ای از آرایه‌ها و تصاویر نگارگری شکل گرفته است این طرح‌ها گاه به لحاظ موضوع و داستان و گاه به لحاظ نوع تصویرپردازی اثر شباهت‌هایی با یکدیگر دارند. گاه نیز موضوعی که یک هنرمند برای نقاشی برگزیده مورد توجه هنرمندان هم دوران‌اش قرار گرفته و هنرمندان دوره‌های بعد از آن تقلید کرده‌اند. این تقلید گاه بدون هیچ دخل و تصرفی از جانب هنرمندان دوره‌های بعد صورت گرفته و گاهی نیز با خلاصه کردن طرح با تکمیل و گسترش آن، یا با افزودن شخصیت‌هایی به تصویر ترکیبی جدید با شخصیت‌های بیشتر آفریده‌اند (بابایی، ۱۳۸۶: ۱۲۶). در برخی از آثار و متون ادبی داستان با حمام در ارتباط بوده است که از آن جمله می‌توان به داستان حمام رفتن هارون الرشید در خمسه نظامی اشاره کرد. این امر زمینه مناسبی را برای خلق آثار نگارگری با موضوع گرمابه‌ها فراهم کرده است. بسیاری از این آثار تقریباً در دوره‌های نزدیک به خلق اثر ادبی تصویر شده‌اند و بیشترین نگارگری‌های موجود در زمینه گرمابه‌ها مربوط به مکتب هرات و مکتب دوم شیراز است.

۱-۳. معماری و عناصر گرمابه‌ها در نگارگری

درباره گرمابه‌ها پرداختن به نحوه خلق فضا هم از جنبه عملکردی و کاربردی و هم از جنبه زیباشناسانه و تزئینی آنها ارزشمند است. در نگارگری‌های موجود دو جنبه ذکر شده از فضاهای حمام به صورتی دقیق تصویر شده است. این موضوع علاوه بر نشان دادن واقعیت و خیالی نبودن نگارگری‌ها در بعضی موضوعات به آشکارکردن برخی ابعاد موجود در فضاهای گرمابه که به دلایلی ناشناخته مانده هم می‌پردازد (رشید نجفی، ۱۳۸۸: ۳۲). برای بررسی نحوه تصویرگرایی فضاهای معماری گرمابه در آثار نگارگری باید سلسله مراتب و عناصر مختلف گرمابه‌ها به تفکیک بررسی شود. گرمابه نیز، همچون سایر بناهای معماری ایرانی، از الگوی فضایی معینی تشکیل شده است، گرمابه‌های قدیمی چه بزرگ و چه کوچک، دارای هشتی ورودی، سربینه، میانه (میان‌در)، گرمخانه، خزینه و فضاهای جانبی گرمخانه بوده‌اند. فضاهای الگویی در قالب سلسله مراتب معینی در کنار هم قرار می‌گیرند (پارسی، ۱۳۸۳: ۸۲). علاوه بر توجه در سلسله مراتب ورودی به حمام؛ به سلسله مراتب شرایط محیطی برای کاهش هدر رفت انرژی نیز مورد بررسی بوده است. به این طریق فرد

جدول ۲. مراحل تنظیم شرایط دمایی گرمابه‌ها بر اساس سلسله مراتب دسترسی، مأخذ: نگارندگان

ورودی	سربینه	گرمخانه	خزینه
نیمه گرم	نیم گرم و نیمه مرطوب	گرم و مرطوب	بسیار گرم و بسیار مرطوب

جدول ۳. بررسی و تحلیل عناصر گرمابه در نگارگری، مأخذ: نگارندگان

عناصر حمام	تصاویر	معرفی اجزا	ویژگی های عناصر
ورودی		<p>ورودی در حمام از اهمیت بالایی برخوردار بوده است ورودی به گرمابه‌ها به دلایل مختلف از جمله حفظ گرمای داخل حمام و تبادل حرارتی دارای سلسله مراتبی است.</p>	<p>ورودی اغلب دارای تزئینات و نقوش اسلیمی و کاشی‌کاری می‌باشد کف ورودی از فضای داخلی بالاتر است. به علت درون‌گرا بودن فضای حمام ورودی دارای نقش مهمی در دعوت‌کنندگی داشته است. غالبا از طاق و قوس در نمای ورودی استفاده شده است. ورودی در نگاره‌ها به صورت مجزا ترسیم شده</p>
سربینه		<p>سربینه فضایی است که پس از ورود به حمام برای درآوردن کفش و عوض کردن لباس و بستن لنگ و آماده شدن برای استحمام وارد آن می‌شوند. اطراف سربینه را سکویی احاطه کرده است و افراد در آنجا لباس‌ها را کنده و در گوشه‌ای می‌گذارند و در هنگام برگشت نیز متصدی در این محل به افراد لنگ می‌دهد تا یکی را بر دور خود و یکی را در دوش خود بیاندازند (قبادیان، ۱۳۸۵: ۴۶).</p>	<p>این قسمت به علت مهم بودن کاربری دارای ارتفاع بلند و تزئینات بسیار می‌باشد همچون کاشی‌کاری نقاشی، حجاری، کاشی هفت‌رنگ، کاربردی در حین اعمال مختلف در این فضا همراه با ایجاد آرامش روحی به همین دلیل بیشترین تزئینات را داراست. (نجفی، ۱۳۸۸: ۶۷) اغلب شکل هندسی سربینه به شکل هشت ضلعی می‌باشد و آن به علت شکل سقف می‌باشد.</p>
میان‌در		<p>میان‌در فضایی است که بین سربینه و گرمخانه حائل است. این محل از طریق دالان به مستراح و اتاق‌های نظیف جهت نظافت بدن، حنابندی و حجامت استفاده می‌شود.</p>	<p>این فضا عموما به شکل هشت ضلعی یا مربع ساخته شده پوشش سقف آن کلمه یا ترکیب یا کاربردی بسیار ساده با تزئینات بسیار کم بوده است. در صورت بودن به شکل نقوش هندسی و مقرنس و آجرکاری می‌باشد. این فضا محلی برای گذر نه برای مکث و توقف ساخته شده است.</p>
گرمخانه		<p>یکی از بخش‌های مهم که پس از عبور از میان‌در وارد آن می‌شویم. اعمال شست شو در این محل اتفاق می‌افتد. از این رو دلاک‌ها در این محل مشغول کار می‌بوده است.</p>	<p>از لحاظ بزرگی این بخش دارای وسعت بزرگ و ارتفاعی بلند می‌باشد از گنبد‌های کلبه و ترکیب پوشانده شده است گرمخانه به نسبت ورودی و سربینه دارای تزئینات کمتری می‌باشد.</p>
خزینه		<p>پس از عبور از گرمخانه (صحن حمام) و بالا رفتن از چند پله مشتریان از یک ورودی کوچک به صورت دولا وارد خزینه حمام می‌شدند گرم‌ترین و مرطوب‌ترین قسمت حمام صرف نظر از ورودی کوچک آن کاملا محصور است. (قبادیان، ۱۳۸۵) آب موجود در خزینه با دیگ بزرگی که در آن قرار دارد گرم می‌شود و افراد حدود چند دقیقه تا نیم ساعت در آن می‌مانند تا خیس بخوردند.</p>	<p>خزینه سه عدد بوده که در یکی آب سرد در دیگری آب ولرم و در دیگری آب گرم بوده که افراد در وسطی می‌نشستند و از دو خزینه کناری برای برداشت آب با دستک استفاده می‌شده است.</p>
حوض		<p>که معمولا در گرمخانه و سربینه نمایش داده می‌شود</p>	<p>شکل هندسی حوض نشانگر شکل فضایی است که در آن قرار دارد. مصالح آن غالبا از کاشی بوده و در وسط فضا واقع می‌باشد اغلب از دو بخش تشکیل شده است.</p>
بام		<p>در نگاره‌ها به شکل نما یا به صورت پرسپکتیو نمایش داده می‌شود و در بالا ترین سطح ترسیم می‌شود.</p>	<p>از بام برای خشک کردن لنگ‌ها نورگیری استفاده می‌شده است.</p>
کاو رو و چاه آب		<p>در ترسیمات نگارگری معمولا آن را در ارتباط با زمین و بام ترسیم می‌کنند.</p>	<p>چاهی است که عموما به شکل چند ضلعی یا استوانه که با آجر چاره‌سازی شده و آب مورد مصرف حمام از آن تامین می‌شده است. آب آن به کمک نیروی گاو و آبکش به داخل حوض ذخیره که بر روی بام بوده منتقل می‌شده است. گاورو نیز سطحی شیب‌دار که عموما مسقف بوده و طول آن کمی بیشتر از عمق چاه است.</p>

جدول ۴. ساختار فضایی نگاره‌های گرمابه مخزن الاسرار نظامی گنجوی از سده نهم تا یازدهم، مأخذ: نگارندگان

توضیحات	داستان هارون الرشید با حلاق، قزوین، ۸۴۲ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، هرات، ۸۹۶ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، هرات، ۹۰۰ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، شیراز، ۹۳۵ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، شیراز، ۹۵۲ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، قمری ۹۵۵	داستان هارون الرشید با حلاق، قمری ۹۹۴-۹۸۸
نگاره‌ها							
فرم و شکل	تصویر دو بعدی نمایش گرمخانه نمایش ورودی تصویر خزینه توجه عمده به گرمخانه فرم غیر منظم و نامتقارن	فضای هشت ضلعی نمایش پوشش سقف نمایش پشت بام	فضای هشت ضلعی سربینه اهمیت تقدم بر فضای اصلی بیان حرکت و تنوع در حالت فرم‌ها	در برداشتن تمامی اجزای گرمابه رعایت سلسله مراتب ورودی تصویر کامل از خزینه	توجه به فضای هشت ضلعی تصویر حوض در گرمخانه تقارن	توجه به فضای هشت ضلعی تصویر حوض در گرمخانه	توجه به فضای هشت ضلعی تصویر حوض در گرمخانه
تناسبات	تناسبات مربعی شکل از فضای گرمخانه تناسبات اهمیت فضایی	اختصاص دادن کل فضا بی فضای گرمخانه توجه به بام جزئیات فضای گرمخانه	تاکید بر فضای سربینه توجه به مسائل قبل از ورود تناسبات سلسله مراتبی	رعایت سلسله مراتب تناسبات یکسان سربینه خزینه گرمخانه	رعایت تناسبات فضایی تقارن فضایی	تناسبات کشیده سربینه تناسبات مستطیلی گرمخانه	توجه به فضای بام تناسبات بزرگ گرمخانه تطهیر
ترکیب بندی	ترکیب ورودی به گرمخانه اهمیت ترکیب بندی گرمخانه نامتقارن	عدم توجه به ورودی تاکید زیاد بر فضای گرمخانه	ترکیب بندی متفاوت سربینه وحدت و هماهنگی	ترکیب فضاهای خزینه و گرمخانه	ترکیب فضاهای خزینه	ترکیب در فضای گرمخانه و خزینه نشان دادن درونی	ترکیب فضاهایی با پرسپکتیو دو بعدی و سه بعدی

اوج خود رسیده و تمامی اجزای ساختار کالبدی از پشت بام تا خزینه به زیبایی تصویر گردیده که در سده های قبل کمتر شاهد آن بودیم. در این سده با استفاده از پرسپکتیو نحوه ارتباط هر یک از ساختارهای فضایی با یکدیگر به خوبی قابل مشاهده است.

چون سلسله مراتب، الویت فضایی و تناسبات تاکید داشته است و در صورت به تصویر کشیدن یک بخش، نگارگر عمدتاً به بررسی فضای گرمخانه و نحوه ارتباط آن از جمله دسترسی به خزینه را به همراه جزئیات کامل تر تصویر کرده است. این روند سیر تحول در سده یازدهم به

تحول زیادی داشته و این دگرگونی از ترسیم خطوطی که نشانگر موزائیک و آجرکاری می‌باشند تا ترسیم صورت‌های انسانی و حیوانی و یا نقوش اسلیمی بوده است. در طراحی‌ها غالباً از گره شش برای کاشی‌کاری‌ها استفاده گردیده است و تنوع زیادی در گره شش را شاهد گره شش کند و تند و گره شش با سه لنگه و شمسه که هم در گچ‌بری‌ها و هم در کاشی‌کاری‌ها هستیم.

با توجه به این نگاره که در سده دهم به تصویر کشیده شده است، متناسب با جدول ۸، تمامی فضاهای اصلی پرداخته و تمامی اجزا و تزئینات در ساختار فضایی با استفاده از پرسپکتیو مشهود است. تمام فضاها به همراه توجه به نسبت اهمیت فضایی تا عواملی چون سلسله مراتب، الویت فضایی و تناسبات تاکید داشته است و در صورت به تصویر کشیدن هر بخش، نگارگر عمدتاً به بررسی نحوه ارتباط آن از جمله دسترسی‌ها را به همراه جزئیات کامل‌تر تصویر کرده است. روند سیر تحول در این نگاره به اوج

طبق بررسی‌های صورت گرفته در جدول ۵، سیر تحول نگاره‌ها از سده نهم تا یازدهم در آثار به جا مانده از نظامی گنجوی، تحول صورت گرفته نه تنها در ترسیم بلکه پرسپکتیو، رنگ، نقوش هندسی و تنوع مصالح نیز می‌باشد. آنچه در این سیر تحول، با وجود یکسان بودن موضوع نگاره‌ها (داستان هارون الرشید با حلاق) جای بحث دارد توجه بیش از حد نگارگر در ترسیم جزئیات و تزئینات می‌باشد، که در این مسیر نگارگر از توانایی خود در ترسیم نقوش هندسی متنوع با به کارگیری رنگ‌های متنوع سعی در ارائه هرچه بهتر کار دارد. آنچه در نگاره‌ها شاهدش هستیم، غالباً استفاده از نگه‌های آبی در کاشی‌کاری‌ها و گچ‌بری‌های اسلیمی است. نگارگر با استفاده از رنگ‌های روشن در فضای گرمخانه سعی در خلق فضای ملطف‌تری دارد و همچنین با اختصاص رنگ‌های گرم به فضاهای سربینه به دنبال ایجاد تعادل است که این کار در نمونه‌های عینی نیز به چشم می‌خورد. فرم‌های هندسی

جدول ۵. بررسی تزئینات نگاره‌های گرمابه مخزن الاسرار نظامی گنجوی از سده نهم تا یازدهم، مأخذ: نگارندگان

توضیحات	داستان هارون الرشید با حلاق، قزوین، ۸۳۳ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، هرات، ۸۹۶ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، هرات، ۹۰۰ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، شیراز، ۹۳۵ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، شیراز، ۹۵۲ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، شیراز، ۹۵۵ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، مرشد ابن خواجه میرک شیرازی	داستان هارون الرشید با حلاق، شیراز، ۹۹۴-۹۹۸ قمری	داستان هارون الرشید با حلاق، شیراز، ۹۹۴-۹۹۸ قمری
نگاره‌ها									
فرم هندسی	استفاده از حد اقل تزئینات هندسی استفاده از گره شش در دیواره	فرم هندسی تزئینات از نقوش اسلیمی و نقاشی‌های طراحی شده در دیوار استفاده از فرم هندسی ۶ ضلعی در کف سازی	فرم هندسی استفاده از فرم شش کند در کف سازی گره‌ها	استفاده از گره هندسی هشت ضلعی در پلان و جوش	استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در پلان و جوش	استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در پلان و جوش	استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در پلان و جوش	فرم هندسی قالبی مستطیل شکل برای فضاهای اصلی استفاده از فرم منحنی برای پوشش سقف تطبیق فرم هشت ضلعی پلان در تزئینات مورد استفاده در دیواره‌ها	استفاده از فرم هندسی ۶ ضلعی در کف سازی
رنگ نگاره	استفاده از فرم قوس استفاده از پوشش سفید گدیدی استفاده از آجر در دیواره‌ها نشانگر فرم طاقی شکل گرمخانه است	استفاده از نقشمایه‌های انسانی در تزئینات	استفاده از فرم هندسی متفاوت برای نشان دادن پیچیده تر شده و نگارگر قادر به تصویر جزئیات شست‌است	استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش	استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش	استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش	استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش	استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش	استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش استفاده از فرم هندسی هشت ضلعی در تزئینات جوش
رنگ نگاره	عدم استفاده از رنگ در نمونه‌های اولیه نگاره در سده نهم	استفاده از رنگ های گرم مانند قرمز و نارنجی برای سربینه و فضای گرمخانه	استفاده از رنگ های سرد برای دیواره	استفاده از رنگ های سرد برای دیواره	استفاده از رنگ های سرد برای دیواره	استفاده از رنگ های سرد برای دیواره	استفاده از رنگ های سرد برای دیواره	استفاده از رنگ های سرد برای دیواره	استفاده از رنگ های سرد برای دیواره

استفاده از پارچه (برده) برای جدا سازی فضایی	تنوع مصالح به علت متنوع بودن تزئینات زیاد می باشد استفاده از موزائیک برای کف سازی استفاده از گچ برای دیواره ها استفاده از چوب در آب انبار	استفاده از چوب برای در های داخل گر مخانه	استفاده از سنگ برای قرنیز ها استفاده از گچ و آهک برای دیواره ها استفاده از کاشی برای سطوح حوض و دیواره های جدا کننده	استفاده از گچ بری و تزئینات گل و بوته در روی آن	استفاده از آجر در دیواره های بیرونی استفاده از موزائیک در کف سازی گرمخانه استفاده از کاشی کاری در قرنیز ها و کف سربینه	استفاده از مصالح متفاوت برای نشان دادن اختلاف ارتفاع و بعد	استفاده از مصالحی همچون کاشی کاری هم برای دیواره ها	استفاده از آجر برای ساخت سقف و دیواره ها استفاده از کاشی کاری در کف گرمابه استفاده از چوب در پوشش و تزئینات درب ورودی	مصالح نگاره
کاشی کاری های متنوع در کف سازی دیواره ها و قرنیز ها استفاده از چوب در تزئینات سربینه و محل نگه داری البسه	استفاده از شیشه در پوشش گلجام ها	استفاده از انواع کاشی کاری استفاده از گچ بری برای تزئینات طاق ها	استفاده از سنگ برای کف سازی استفاده از شیشه برای پوشش سقف	استفاده از چوب در قسمت آب انبار	استفاده از آجر برای دیواره های باربر و حمال و استفاده از کاشی یکسان برای کف سربینه و گرمخانه استفاده از چوب در پنجره و باز شوها	استفاده از گچ برای کف کاری یکسان سربینه و گرمخانه استفاده از چوب در پنجره و باز شوها	استفاده از گچ برای طراحی در روی سطوح	استفاده از شیشه برای گلجام ها	
استفاده از پارچه (برده) برای جدا سازی فضایی	استفاده از موزائیک برای کف سازی استفاده از گچ برای دیواره ها استفاده از چوب در آب انبار	استفاده از چوب برای در های داخل گر مخانه	استفاده از سنگ برای کف سازی استفاده از شیشه برای پوشش سقف	استفاده از گچ بری و تزئینات گل و بوته در روی آن	استفاده از آجر در دیواره های بیرونی استفاده از موزائیک در کف سازی گرمخانه استفاده از کاشی کاری در قرنیز ها و کف سربینه	استفاده از مصالح متفاوت برای نشان دادن اختلاف ارتفاع و بعد	استفاده از مصالحی همچون کاشی کاری هم برای دیواره ها	استفاده از آجر برای ساخت سقف و دیواره ها استفاده از کاشی کاری در کف گرمابه استفاده از چوب در پوشش و تزئینات درب ورودی	

نیز می‌باشد. آنچه این نگاره را از سایر نگاره های موجود متمایز کرده این است که، نگارگر از توانایی خود در ترسیم نقوش هندسی متنوع با به کارگیری رنگ‌های متنوع سعی در ارائه هرچه بهتر کار دارد. استفاده از رنگ‌های آبی در کاشی‌کاری‌ها و گچ‌بری‌های اسلیمی تا استفاده از رنگ‌های روشن در فضای گرمخانه و همچنین اختصاص رنگ‌های گرم به فضاهای سربینه، نشانگر ایجاد تعادل توسط نگارگر می باشد. فرم‌های هندسی تحول زیادی داشته و ما شاهد ترسیم صورت‌های حیوانی و یا نقوش اسلیمی هستیم. در طراحی‌ها غالباً از گره شش برای کاشی‌کاری‌ها استفاده گردیده است و تنوع زیادی در گره شش را شاهد هستیم از جمله گره شش کند و تند و گره شش با سه لنگه و شمسه

خود رسیده و تمامی اجزای ساختار کالبدی از پشت‌بام تا خزینه به زیبایی تصویر گردیده. در این سده با استفاده از پرسپکتیو نحوه ارتباط هر یک از ساختارهای فضایی با یکدیگر به خوبی قابل مشاهده است. از عناصر اصلی در ساختار فضایی می‌توان به تناسبات اشاره کرد که در این سده سعی در توجه به نسبت های فضایی برای تاکید بر اهمیت فضایی و کالبدی داشته و ترکیب‌بندی و تناسبات نگاره متناسب با نمونه‌های عینی هم عصر خود بوده و خوانایی زیادی با استفاده از جزئیات به کار برده است. طبق بررسی‌های صورت گرفته حول نگاره منتسب به نسخه خطی هفت اورنگ، تحول صورت گرفته نه تنها در ترسیم بلکه پرسپکتیو، رنگ، نقوش هندسی و تنوع مصالح

جدول ۶. ساختار فضایی نگاره‌های گرمابه شاهنامه فردوسی از سده دهم تا یازدهم، مأخذ: نگارندگان

توضیحات	رسیدن صله ی سلطان محمود به فردوسی شیراز، ۹۸۲ قمری	رسیدن صله ی سلطان محمود به فردوسی شیراز، ۹۹۲ قمری	رسیدن صله ی سلطان محمود به فردوسی، شیراز، ۹۹۹-۱۰۰۴ قمری	رسیدن صله ی سلطان محمود به فردوسی، شیراز، اوایل قرن دهم قمری	رسیدن صله ی سلطان محمود به فردوسی شیراز، ۱۰۰۰ قمری	
نگاره ها						
فرم و شکل	_تصویر بخش تمامی بخش های حمام _بخش اصلی حمام با توجه به فرم هشت ضلعی	_فضای هشت ضلعی. _اختصاص دادن بیشتر فضا به گرمخانه _فرم منظم هندسی	_فضای هشت ضلعی شکل _اختصاص دادن بیشتر فضا به گرمخانه	_نمایش و تاکید بر فضای گرمخانه _فضای هشت ضلعی شکل _فرم منظم هندسی	_تاکید بر فضای چاه آب _گاورو _تاکید بر فضای خزینه	_تصویر بخش سربینه به عنوان فضای اصلی _جزئیات بخش سربینه _فرم غیر منظم
تناسبات	_بزرگنمایی بخش سربینه _نشان دادن جزئیات بیشتر _تاکید به طهارت قبل از ورود به داخل گرمخانه	_هم ارزش بودن ورودی و فضای سربینه، _دارای تناسبات دقیق از فضای خزینه به نسبت فضای گرمخانه	_کوچک کردن سایر فضاها _تاکید بر فضای شستشوی اصلی می باشد.	_اختصاص فضای بیشتر به گرمخانه به عنوان یکی از فضاهای اصلی _وحدت و هماهنگی میان عناصر	_دارای تناسبات متناسب _سلسه مراتب ورودی _نشان دادن نسبت اهمیت هر بخش	_تناسبات با توجه به میزان مهم بودن هر بخش و وحدت و هماهنگی میان عناصر
ترکیب بندی	_عدم توجه به خزینه و گرمخانه و نامتقارن بدون حجم نمایی و تخت	_رایت سلسه مراتب دسترسی	_بیشترین توجه به بخش نظافت و محل اصلی (گرمخانه)	_دارا بودن سلسه مراتب ورودی و وحدت و هماهنگی میان عناصر	_ترکیب بندی دقیق _ترکیب بندی سلسه مراتبی _وحدت و هماهنگی میان عناصر	_دارای ترکیب بندی دقیق _سلسله مراتب تطهیر

به عمد تا به یک فضا معطوف بوده و این روند رفته رفته در نگاره‌های سده دهم شامل چندین فضا به همراه تزئینات زیاد بوده است. تناسبات به کار گرفته شده در ترسیم فضاها نشان از اهمیت فضایی داشته که موضوع در آن به وقوع می‌پیوندد. نگاره‌های سده نهم دو بعدی بوده و رفته رفته شاهد بعد سوم در نگاره‌ها هستیم.

در بررسی تزئینات نگاره‌های گرمابه مجالس العشاق از سده نهم تا دهم مطابق جدول ۱۱ تنوع فرم‌های هندسی

که هم در گچ‌بری‌ها و هم در کاشی‌کاری‌ها مورد استفاده بوده است. تنوع مصالح عمدتاً از کاشی و آجر و چوب هم در تزئینات و هم در درب و پنجره، استفاده از شیشه‌های رنگی در گلجام‌ها و تزئینات داخلی، گچ در گچ‌بری‌ها برای پوشش دیوارها و ترسیم نقش اسلیمی بر روی آنها متنوع است.

بررسی ساختاری نگاره‌های مجالس العشاق در سده نهم تا دهم نشانگر این امر می‌باشد که در نگاره‌های اولیه توجه

جدول ۷. بررسی تزئینات نگاره‌های گرمابه شاهنامه فردوسی از سده دهم تا یازدهم، مأخذ: نگارندگان

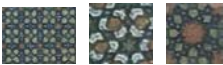

رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی، شیراز، ۱۰۰۰ قمری، درویش علی ابن منصور الاصراری	رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی، شیراز، اواخر قرن دهم قمری	رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی، شاهنامه معروف به قوام ابن محمد شیرازی، قزوین، ۱۰۰۰ قمری	رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی، شیراز، ۹۹۹-۱۰۰۴ قمری	رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی، شیراز، ۹۹۲ قمری	رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی، شیراز، ۹۸۲ قمری	
						نگاره‌ها
توجه به فرم هشت ضلعی فضای گرمخانه تطبیق فرم گرمخانه با حوض استفاده از طاق برای سقف سربینه استفاده از گره چینی در تزئینات	عدم تطبیق فرم حوض در سربینه استفاده از فرم دایره در تزئینات گلجلم‌ها استفاده از گره شش در کاشی کاری‌ها استفاده از فرم طاق برای پوشش سقف گرمخانه 	استفاده از گره شش و شمسه استفاده از فرم هشت ضلعی برای گرمخانه و حوض استفاده از طاق برای پوشش سقف 	تطبیق فرم حوض با پلان گرمخانه و سربینه استفاده از کف سازی متناسب با فرم پلان استفاده از گره شش و سه لنگه استفاده از نقوش اسلیمی استفاده از فرم طاق برای پوشش سقف	فرم هشت ضلعی گرمخانه به همراه فرم طاق برای پوشش سقف گرمخانه تطبیق فرم کاشی کاری با فرم کف گرمابه استفاده از گره چینی برای تزئینات استفاده از نقوش اسلیمی 	استفاده از عناصر طبیعت در تزئینات دیوارها استفاده از گره شش تند عدم تطبیق فرم شش ضلع حوض با فرم مربع سربینه 	فرم هندسی
استفاده از رنگ آبی و لاجوردی استفاده از رنگ های گرم در داخل حوض 	استفاده از رنگ آبی و لاجوردی استفاده از رنگ سبز در کف سازی 	استفاده از رنگ های سرد مانند آبی و سبز و سفید 	رنگ آبی در کاشی کاری های جداره ها استفاده از رنگ زرد در قرنیز ها و کف ساری استفاده از رنگ قرمز در کاشی کاری ها 	استفاده از رنگ آبی و سبز و سفید استفاده از رنگ های گرم در گرمخانه و سربینه 	استفاده از رنگ لاجوردی 	رنگ نگاره
استفاده از سنگ در حوض استفاده از چوب در درها استفاده از پارچه به عنوان جدا کننده فضا 	استفاده از چوب در آب انبار استفاده از کاشی کاری های متنوع در تزئینات استفاده از گچ در دیواره ها	گچ بری های دیوار خزینه کاشی کاری دیواره ها استفاده از چوب در آب انبار 	گچ برای دیواره های خزینه کاشی برای اکثر سطوح استفاده از پارچه به عنوان جدا کننده فضا 	عمدتا از کاشی و گچ برای پوشش استفاده گردیده استفاده از شیشه در گلجلم‌ها استفاده از چوب برای نمایش آب انبار 	کاشی برای تزئینات دیواره ها گچ برای پوشش دیواره های محل جامه دار موزائیک برای کف سازی سربینه	مصالح نگاره

جدول ۸. ساختار فضایی نگاره‌های گرمابه نسخه خطی هفت اورنگ جامی در سده دهم، مأخذ: نگارندگان

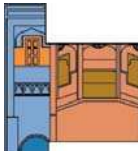
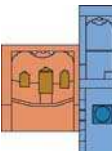
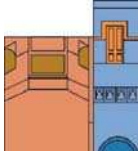
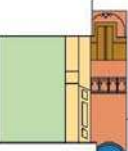
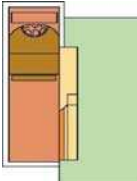
توضیحات	صوفی در حمام، دفتر دوم سلسله الذهب، مشهد، ۹۷۳-۹۶۴ قمری
نگاره ها	
فرم و شکل	توجه به تصویرسازی متفاوت از اجزای حمام _ تاکید بر بخش سربینه و گرمخانه از نظر مساحتی - توجه به پرسپکتیو و هندسه متفاوت _ فرم غیر منظم _ بیان حرکت و تنوع در حالت فرم‌ها
تناسبات	توجه به فضای سربینه از نظر بعد تناسبات _ مقیاس تناسبات ورودی _ تاکید ویژه بر فضای سربینه
ترکیب بندی	ترسیم تمامی بخش‌های حمام _ تصویر سازی جزئیات تمامی بخش‌ها _ نامتقارن _ کوشش برای حجم نمایی بوسیله سایه روشن _ وحدت و هماهنگی

جدول ۹. بررسی تزئینات نگاره‌های گرمابه نسخه خطی هفت اورنگ جامی در سده دهم، مأخذ: نگارندگان

توضیحات	صوفی در حمام، دفتر دوم سلسله الذهب، مشهد، ۹۷۳-۹۶۴ قمری
نگاره ها	
فرم هندسی	<p>برای اولین بار از فرم شکسته (هشت ضلعی) استفاده می‌شود</p> <p>نمایش فرم هندسی دایره و منحنی برای پوشش سقف‌ها تاثیر فرم پلان در حوض و تزئینات آن</p> <p>استفاده از گره شش و سه لنگه</p> <p>استفاده از نقوش اسلیمی متنوع در پوشش دیواره ها . کف سازی شاه نشین</p> <p>استفاده از شمسه در تزئینات گچبری</p> <p>استفاده از فرم های هندسی متفاوت برای جداسازی سطوح از یکدیگر استفاده از نقوش حیوانی در گچبری ها</p> <p>استفاده از شش و شمسه در پنجره ها</p> <p>_ تلفیق فرم هندسی دایره با شش ضلعی در گلجام ها</p>

<p>رنگ‌های استفاده شده عمدتاً از رنگ‌های روشن بوده است رنگ لاجوردی و سبز و سفید غالباً بیشتر از سایر رنگ‌ها مورد استفاده بوده است</p> <p>تنوع رنگ حاکی از تنوع تزئینات بسیار می‌باشد</p>	<p>رنگ نگاره</p>
<p>استفاده از آجر در قسمت بیرونی مجموعه استفاده از چوب در درها و پنجره‌ها استفاده از موزائیک در کف سازی گرمخانه</p> <p>گچ بری برای پوشش فضایی بین ستون‌های مجموعه استفاده از کاشی‌های متنوع در دیواره‌ها و کف سازی‌ها</p>	<p>مصالح نگاره</p>

جدول ۱۰. ساختار فضایی نگاره‌های گرمابه مجالس العشاق از سده نهم تا دهم، مأخذ: نگارندگان

سعدی و همام الدین تبریزی، کمال الدین حسین گازرگاهی	سعدی و همام الدین تبریزی، کمال الدین حسین گازرگاهی	شیخ سعدی در حمام، کمال الدین حسین گازرگاهی، ۹۹۸-۱۰۰۸	سعدی و همام الدین تبریزی، کمال الدین حسین گازرگاهی	احمد غزالی در مقابل حمام، کمال الدین حسین گازرگاهی	احمد غزالی در مقابل حمام، کمال الدین حسین گازرگاهی	توضیحات
						<p>نگاره‌ها</p>
<p>طریقه دسترسی به خزینه — عدم تصویر سایر فضاها</p>	<p>فرم و شکل خزینه کاملاً نمایان گر حوضچه‌های سرد و گرم و میانی بوده در فضای هشت ضلعی</p>	<p>فرمی متفاوت از شکل گرمخانه به شکل یک هشت ضلعی باز</p>	<p>نمایش فضای گرمخانه به صورت هشت ضلعی همچنین افزودن تزئینات به فضاهای اصلی</p>	<p>تصویر دو بعدی توجه بیشتر به گرمخانه و ورودی تاکید بیشتر در تزئینات</p>	<p>تصویر دو بعدی توجه بیشتر به گرمخانه و ورودی</p>	<p>فرم و شکل</p>

<p>تناسبات</p> <p>تناسبات عمده به فضای بیرون</p>	<p>تناسبات حاکمی از اهمیت موضوع</p>	<p>استفاده از تناسبات مقارن تناسبات مناسب با اهمیت فضایی</p>	<p>اختصاص فضای بیشتر به مکان هایی مانند سرپینه و گرمخانه</p>	<p>تناسبات کشیده فضای سرپینه مقارن و مربعی فضای گرمخانه</p>	<p>تاکید بر فضای گرمخانه توجه به تزئینات این بخش</p>
<p>ترکیب بندی</p> <p>ترکیب بندی در ابعاد و اندازه فضاهای تطهیر عدم توجه به سایر فضاهای گرمابه</p>	<p>ترکیب بندی از سلسله مراتب ورودی</p>	<p>ترکیب بندی فضاهای مرطوب تا گرم و خیلی مرطوب</p>	<p>ترکیب بدی از فضا های گرمخانه و سرپینه و خزینه</p>	<p>ترکیب فضای دو بعدی سرپینه با فضای سه بعدی گرمخانه دارا بودن سلسله مراتب دسترسی</p>	<p>عدم توجه به سایر بخش ها در ورودی سلسله مراتب ورودی به فضا</p>

جدول ۱۱. بررسی تزئینات نگاره‌های گرمابه مجالس العشاق از سده نهم تا دهم، مأخذ: نگارندگان

<p>توضیحات</p> <p>احمد غزالی در مقابل حمام، کمال الدین حسین گازرگاهی</p>	<p>احمد غزالی در مقابل حمام، کمال الدین حسین گازرگاهی</p>	<p>سعدی و همام الدین تبریزی، کمال الدین حسین گازرگاهی</p>	<p>شیخ سعدی در حمام، کمال الدین حسین گازرگاهی، ۹۹۸-۱۰۰۸</p>	<p>سعدی و همام الدین تبریزی، کمال الدین حسین گازرگاهی</p>	<p>سعدی و همام الدین تبریزی، کمال الدین حسین گازرگاهی</p>
					
<p>فرم هندسی استفاده شده مستطیل بوده و از فرم منحنی برای نشان دادن طاق ها استفاده شده است کره شش در کاشی کاری های بیرون حمام نیز به چشم میخورد از تزئینات متنوع برای جدا سازی فرم های هندسی استفاده گردیده است استفاده از نقوش اسلیمی در سر در ورودی</p> 	<p>فره هشت ضلعی فضای گرمخانه فرم دایره ای حوض در فضای سرپینه نمایش فرم طاق برای پوشش سقف سرپینه</p> 	<p>استفاده از فرم مثلث برای نمایش طاق های خزینه استفاده از فرم هشتضلعی برعکس برای نمایش برسکتیو استفاده از شمشه در تزئینات چداره ها</p> 	<p>فرم هشت ضلعی گرمخانه استفاده از کره شش در تزئینات استفاده شده فرم هندسی ستاره در بالای طاق ها ترسیم نقوش اسلیمی در کج بری ها</p> 	<p>فرم هشت ضلعی گرمخانه فرم دایره ای حوض در سرپینه استفاده از ام الکره در تزئینات</p> 	<p>فرم هشت ضلعی گرمخانه استفاده از کره شش در تزئینات استفاده شده فرم هندسی ستاره در بالای طاق ها ترسیم نقوش اسلیمی در کج بری ها</p>

<p>استفاده از رنگ سبز در دیواره ها</p> <p>استفاده از رنگ روشن در کف سازی گرمخانه</p>	<p>استفاده از رنگ های روشن در کف سازی</p> <p>استفاده از رنگ های تیره</p>	<p>استفاده از رنگ های گرم برای فضای سربینه</p> <p>استفاده از رنگ های روشن در فضای گرمخانه</p> 	<p>عمدتا از رنگ آبی برای فضای داخلی استفاده گردیده است</p> <p>از رنگ روشن برای کف سازی استفاده گردیده</p>	<p>استفاده از رنگ های سرد و روشن در کاشی کاری های اطراف دیواره ها</p> <p>استفاده از رنگ لاجوردی</p> 	<p>استفاده از رنگ لاجوردی</p> <p>استفاده از رنگ سبز در کاشی کاری های خزینه</p> 	<p>رنگ نگاره</p>
<p>استفاده از کاشی و گچ در تزئینات دیواره گرمخانه</p> 	<p>کاشی کاری در اکثر سطوح</p> <p>گچ بری برای تزئین دیوارها</p> <p>چوب در درها</p> 	<p>عمدتا از کاشی برای پوشش سطوح استفاده گردیده است</p> <p>موزائیک برای کف سربینه</p> <p>گچ برای دیوارهای گرمخانه</p>	<p>استفاده از چوب در درها ورودی به سربینه</p> <p>استفاده از گچ بری در فضای خزینه</p> <p>از مصالح متنوع برای جداسازی فضایی استفاده گردیده است</p>	<p>استفاده از چوب برای درها</p> <p>استفاده از کاشی کاری</p> <p>استفاده از گچ بری در سربینه</p> <p>استفاده از شیشه</p>	<p>استفاده از آجر در فضای بیرونی حمام</p> <p>استفاده از شیشه در کلبام ها</p> <p>استفاده از کاشی کاری در دیواره ها</p>	<p>مصالح نگاره</p>

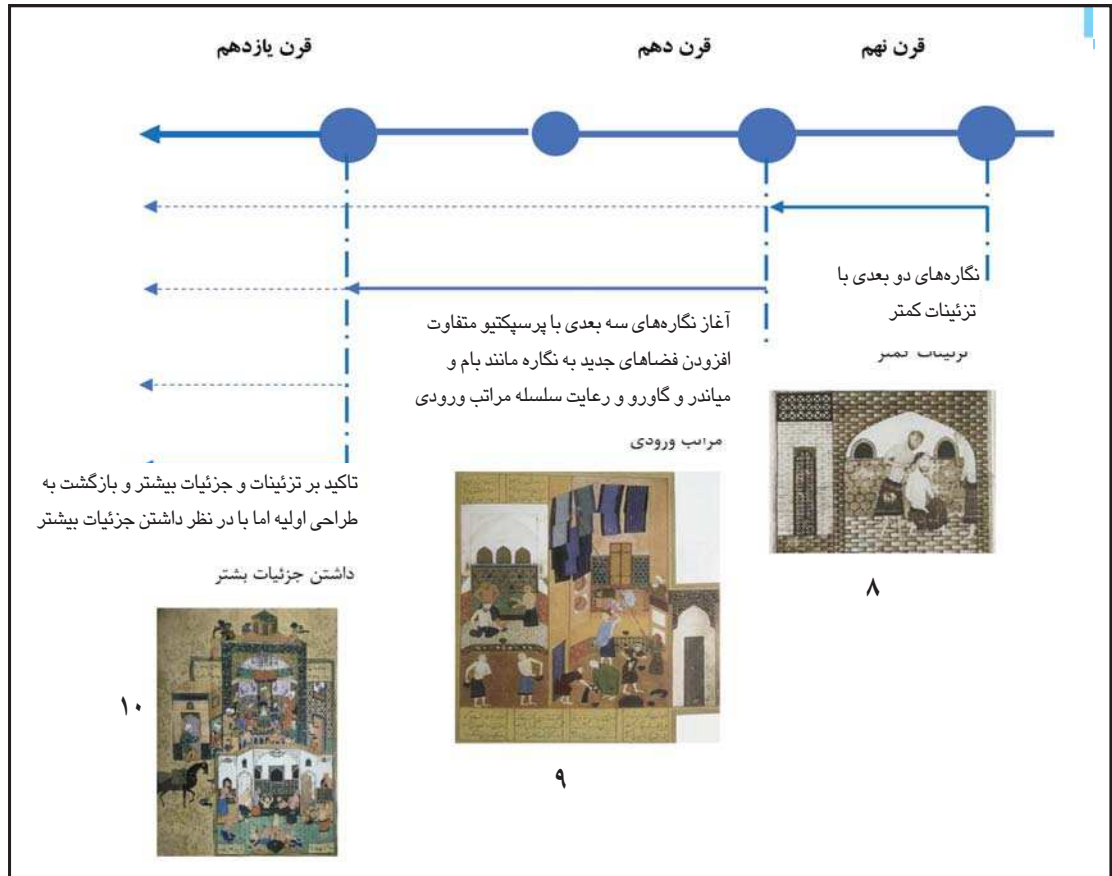
ادامه این روند خطی نگارگر با انتخاب یک فضا به عنوان تصویرگری پرداخته و بر خلاف نمونه‌های اولیه سعی در ایجاد بعد سوم و تزئینات بیشتر در یک فضا پرداخته است. از بررسی منابع تاریخی گرمابه به ویژه منابعی که از قرون ۹ الی ۱۱ هجری قمری به جا مانده است - همچنین مطالعه آثار نگارگری که هر یک موضوع خاصی را به نمایش می‌گذارد، چنین برمی‌آید که تاکید همواره بر فضاهای داخلی مورد توجه بوده است. همچنین شباهت‌های ساختاری زیادی در نگاره‌ها وجود دارد و غالباً تفاوت‌ها ناشی از توجه به تزئینات و جزئیات می‌باشد. از حیث ترکیب‌بندی غالباً نمونه‌ها دارای فرم منظم هندسی و تقارن، توجه به سلسله مراتب ورودی و اهمیت فضای گرمخانه می‌باشند. عدم توجه به موارد ذکر شده حاکی از ایجاد جلب توجه در نقطه مورد نظر نگارگر می‌باشد تا بدین طریق بر اهمیت فضای طراحی شده بیافزاید؛ از این جمله می‌توان به نگاره‌های دوبعدی اشاره کرد که نگارگر توجه خود را فقط به یک بخش از گرمخانه منوط کرده است. در نمونه هفت اورنگ جامی ما شاهد تحول جدید در تصویر فضاهای گرمابه از جمله توجه به بام و تصویر سه بعدی از شکل ساختاری بام می‌باشیم. در برخی نمونه‌ها علاوه بر فضای داخلی به فضای بیرون نیز توجه شده است که ناشی از به تصویر کشیدن اتفاقات بیرون گرمخانه می‌باشد. در نمودار زیر به بررسی سیر خطی تحول تاریخی نگاره‌ها در متون تاریخی مذکور می‌پردازیم:

از دایره تا مثلث را شامل می‌شود ولی تنوع رنگی غالباً با رنگ‌هایی در یک طیف بوده که این نشانه‌ها حاکی از توجه نگارگر به موضوع نگاره بوده تا تزئینات استفاده شده در اثر. در این نگاره‌ها کمتر شاهد نقوش اسلیمی می‌باشیم و از آن نقوش بوته و گل نیز کمتر مورد استفاده قرار گرفته است. فرم اغلب حوض‌ها به صورت دایره بوده و این نشانگر تقلید نگارگر از اثرهای اولیه می‌باشد. گره شش نیز در این نگاره‌ها بیشتر به چشم می‌خورد.

بحث در یافته‌های پژوهش

با بررسی هر یک از آثار در هر یک از متون تاریخی می‌توان به این امر پی برد که نگاره‌ها با توجه به دوره‌های مختلف ترسیم دارای یک سیر تحولی بوده‌اند که می‌توان به دو بعدی بودن فضاها در نگاره‌های دوره‌های ابتدایی و تغییر این امر با ورود پرسپکتیو و بعد سوم به خوبی متوجه شد البته این روند با اضافه شدن فضاهای مختلف به نگاره، برای مثال در نگاره‌های اولی بیشتر تمرکز بر یک یا دو فضا به صورت دو بعدی بوده است که این روند در نگاره‌های بعدی تغییر کرده و ما شاهد نگاره‌هایی با ترسیم تمامی اجزا می‌باشیم این روند در سال‌های متاخر با افزودن تزئینات به نگاره سعی در بهتر جلوه دادن این فضای شهری داشته است. به طوری که ما شاهد این هستیم که ترکیب‌بندی نگاره تغییری نکرده اما توجه به تزئینات و اتفاقات حواشی پررنگ‌تر می‌شود در

نمودار ۱. سیر خطی تحول تاریخی نگاره‌ها در متون تاریخی، مأخذ: نگارندگان

تصویر ۸. داستان هارون الرشید با حلاق، قزوین، ۸۴۳ قمری مأخذ: مخزن الاسرار نظامی گنجوی
 تصویر ۹. داستان هارون الرشید با حلاق، هرات، ۹۰۰ قمری، مأخذ: مخزن الاسرار نظامی گنجوی
 تصویر ۱۰. صوفی در حمام، دفتر دوم سلسله الذهب، مشهد، ۹۷۳-۹۶۴ قمری، مأخذ: هفت اورنگ جامی

نتیجه

با بررسی نگارگری‌های حمام می‌توان نکات زیر را بیان‌کننده ویژگی‌های ساختاری و تزئینات در نگاره‌های حمام دانست: آنچه در طراحی فضای حمام نمود اساسی دارد توجه به نظم در شکل هندسی درونی و سلسله مراتب فضاهاست. سلسله مراتب برای ورود به صورت کثیف و خروج به صورت پاکیزه کاملاً در سلسله مراتب نگاره‌ها در نظر گرفته شده است. همه فضاها اعم از فضای بیرونی یا شکل دارای نظم بوده و به صورت کامل ترسیم شده‌اند که به خوبی در نگاره‌ها قابل مشاهده است. معماری گرمابه‌های نگاره دارای اشتراکات فضایی مانند گرمخانه، سربینه، خزینه، میاندر، بام و گاورو بوده و گرمخانه و سربینه به عنوان فضای اصلی حضور افراد و دارا بودن بیشترین اتفاقات بیشترین تصویرگری را در بین تزئینات اجزا و فضاها گرمابه‌های نگاره دارا هستند. در نگارگری‌ها توجه به تناسبات از جمله نکات کلیدی بوده و بیانگر اهمیت و مهم بودن فضا بوده و در نگاره‌ها غالباً فضای گرمخانه بزرگتر از سایر فضاها موجود تصویر می‌شود و عموماً دارای تناسبات متقارن و مربعی بوده همچنین به غیر از چند نمونه نگاره اولیه فضای داخلی و پلان داخلی گرمخانه و سربینه به شکل هشت ضلعی تصویر شده‌اند. برخی از فضاها دارای تزئینات به خصوص بوده از جمله گلجام و گنبدها و توجه به ارتفاع زیاد در فضای گرمخانه و ترسیم هشت ضلعی

فضای گرمخانه و سرپینه نشان از داشتن گنبد داشته است. تمامی سلسله مراتب ورودی از فضاهای خشک تا فضاهای خیلی مرطوب به خوبی در نگاره‌ها ترسیم شده است و در برخی به ترکیب فضاهای خزینه در داخل فضای گرمخانه پرداخته شده است. تمامی فضاهای کاربردی و مشاغل مرتبط با هر بخش و همچنین توجه به نکات فنی و اصول ساختمانی در حمام از تامین آب و نحوه استفاده از اجزای حمام نمایش داده شده است. همچنین خصوصیات کالبدی و ترکیب بندی هر یک از نگاره‌ها منحصر به فرد بوده که بیانگر آیین‌ها و فضاهای جمعی و محلی برای تعاملات اجتماعی بوده است به گونه‌ای که ساختارهای کالبدی آن متأثر از باورهای مردمی بوده و به آن جنبه معنایی نیز داده است. همان طور که پیشتر نیز اشاره شد؛ حمام به عنوان یکی از فضاهای جمعی محسوب می‌شود، مکانی که علاوه بر اجرای اعمال نظافت و پاکیزگی ظرفیت فوق العاده در به وجود آوردن فضای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی داشته، از این رو نمایش فضاهای عمومی هم از منظر ذهنی و هم از جنبه اتفاقات متنوع که در آن رخ می‌دهد است نسبت به فضاهای خصوصی‌تر حمام، بیشتر مورد توجه بوده است. زیرا که حمام‌ها بدون قید و بندهای طبقاتی که محدودکننده ارتباط بوده ولی امکان حضور تمامی اقشار در کنار یکدیگر را دارا بوده که به خوبی در نگاره‌ها به تصویر کشیده شده است. و این امر به گونه‌ای تجلی امر تطهیر در نگاره‌ها است. بر اساس آنچه پیرامون مطالعه نگاره‌ها و نیز مقایسه آنها در بعد زمانی و جنبه‌های ترکیب بندی و تناسبات گذشت، می‌توان استنباط کرد در در حالت کلی تشابهات کالبدی و کارکردی بیشتر از میزان افتراقات آنها بوده در سیر تحول خطی نیز نقاط اشتراک در بعد اجزا و تزئینات و جزئیات رفته رفته پرنگ‌تر از بعد شکلی می‌باشد.

منابع و مأخذ

- آژند، یعقوب، ۱۳۸۵، مکتب نگارگری اصفهان، عسکر بهرامی، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر، طبع و نشر.
اشتری، مهدی، ۱۳۸۶، هنر مینیاتور سازی و نقاشی ایرانی، تهران، انتشارات گوتنبرگ
المان، مانفرد، ۱۳۸۳، طب اسلامی، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، انتشارات توس.
بابایی، بهزاد، ۱۳۸۶، بررسی جنبه‌های زیبا شناسی شخصیت‌ها در نقاشی دوره صفویه مجموعه مقالات نگارگری، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر
پیرنیا، محمد کریم، ۱۳۷۲، آشنایی با معماری اسلامی ایران، تدوین غلامحسین معماریان، تهران، دانشگاه علم و صنعت ایران.
پارسی، فرامرز، ۱۳۸۳، حمام نوبر طرح پردیسان سازمان میراث فرهنگی کشور، معمار، ۸-۱۰۱: ۲۴.
تفلیسی، حبیب بن ابراهیم، ۱۳۹۰، کفایه الطب، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
تهرانی، فرهاد، پورفتح‌الله، مائده، قاسمی، زهرا، بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام، نشریه نگره، شماره ۲۶، ۱۳۹۲، ص ۷۱-۶۰.
ثابتی، الهه، معماری حمام در مینیاتور ایرانی، ماهنامه کتاب ماه هنر، شماره ۶۳ و ۶۴، ۱۳۸۲، ۱۳۸-۱۳۳.
رحیمی مهر، وحیده، متدین، حشمت‌الله، مهربانی، مهرزاد، حمام‌های سنتی؛ حافظ سلامت، عامل در مان، نشریه باغ نظر، شماره ۵۰، ۱۳۹۶، ص-۲۳ ۳۸.
رمضان زاده، پروانه، روزنه‌ای بر تحلیل نگاره‌های هارون الرشید در حمام، اثر کمال‌الدین بهزاد، نشریه جلوه هنر، شماره ۲۳، ۱۳۸۲، ۳۳-۲۴.
رهنورد، زهرا، ۱۳۸۶، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی نگارگری، تهران، انتشارات سمت
طیلسی، محسن، انصاری، مجتبی، طاووسی، محمد، فخرتهرانی، فرهاد، بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹، ۱۳۸۶، ۵۸-۴۹.

- عمید، حسن، ۱۳۳۵، فرهنگ عمید، تهران، انتشارات راه رشد.
- کیانی، محمد یوسف، ۱۳۸۶، معماری ایران (دوره اسلامی)، تهران، انتشارات سمت
- منفرد، افسانه، ۱۳۸۹، حمام: فرهنگ و معماری، تهران، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۴، صص ۱۰۶-۱۲۰.
- نجفی، رشید، عطیه و دیگران، ۱۳۸۸، حمام های تاریخی تبریز، تبریز، انتشارات فن آذر
- وفائی، زهره، ۱۳۹۱، حمام و نقش آن در فرهنگ عامه آذربایجان، تبریز، انتشارات زینب (س).
- Floor, W. "Bathhouses", Encyclopaedia of Iranica, Vol. 111, (1988), London and New York: Routledge and Kegan Paul. 11-34.
- Laurence, B, J.V.S Wilkinson, and Basil Gray. 1931. Persian Miniature Painting. London: Oxford University Press
- Welsh, C, 1976, Persian Painting-Five Royal Safavid Manuscripts of the sixteenth century. New York: George Braziller.

- Pirniya, Mohammad Karim, 1372, Introduction to Iranian Islamic architecture, Gholam Hosein Memariyan, Tehran, University of science and technology.
- Rahimimehr, Vahideh, Motadayen, Heshmat Allah, Mehrabani, Mehrzad, Traditional baths; health care, treatment agent, Baghe nazar, No 50, 1396(2018), p 23-38.
- Rahnavard, Zahra, 1386, History of Iranian art in the Islamic period of painting, Tehran, Samt.
- Ramazani, Parvaneh, An opening on the analysis of Harun Al-Rasheed's paintings in the bathroom, by Kamaluddin Behzad, Publication Jelveh Honar, No 23, 1382(2004), p 24-33.
- Sabeti, Elaheh, Bathroom architecture in Persian miniature, Monthly book Mah Honar, N 63 & 64, 1382 (2004), p 133-138.
- Tabasi, Mohsen, Ansari, Mojtaba, Tavooosi, Mohammad, Fakhrtehrani, Farhad, Recognition of the physical characteristics of Iranian baths in the Safavid period, Honarhayeh ziba, No 29, 1386(2008), p 49-58.
- Teflisi, Habish Ibn Ibrahim, 1390, Kefayaal-Tab, Tehran, Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Tehrani, Farhad, Pourfathallah, Maeedeh, Ghasemi, Zahra, A comparative study of how to create architectural spaces in bathroom paintings, Negareh, No26, 1392(2014), p 60-71.
- Vafayi, Zohreh, 1391(2013), Bath and its role in the popular culture of Azerbaijan, Tabriz, Zeynab(s).
- Welsh, C, 1976, Persian Painting-Five Royal Safavid Manuscripts of the sixteenth century. New York: George Braziller.

proportions is one of the key points which expresses the significance and importance of space. In paintings, the greenhouse space is often depicted larger than other existing spaces and generally has symmetrical and square proportions, whereas the interior plans of the Garmkhaneh and the upper room are depicted in an octagonal shape. In addition to the evolution of painting, we are also witnessing the evolution of the ability of the painter, who in recent centuries has been able to depict all the spaces of the bathhouse. The use of different materials has made the paintings in this century different from the available paintings of the previous centuries. As mentioned before, the use of various colors is very important and also the color blue has been used more often in tiles and Garmkhaneh spaces and flooring. Apart from the pictures of Majalis al-Oshaq, which also depict the exterior space of the bathhouse, we rarely see the outside space of the bathhouse other than the roof of the bathhouse; and it is also related to the recent centuries. The results of this research show that the eleventh century can be considered as a turning point in the display of structural and decorative dimensions among the illustrations, despite the fact that there are commonalities in the paintings and ornaments in the paintings and ornaments of each of the illustrations that in the present structural dimension have many similarities to aspects of the ornaments. The structure in bathhouse paintings is expressed as features such as «form» and «shape», «proportions», «composition» and «decorations» as the basics of «geometric form», «color painting» and «painting materials». The evolution of the illustrations regarding the perspective, the excessive show of ornamentation and the distance from the patterns of previous centuries has been promoted, and has led to the creation of some innovations in the decorations. Based on what has been said about the study of drawings and their comparison in the temporal dimension and aspects of composition and proportions, colors and materials and geometric patterns, it can be inferred that in general, physical and functional similarities are more than their differences. Also, in the course of the linear evolution there is more commonality in the dimension of components and decorations and details than the structural and formal dimension.

Keywords: Painting, Decorations, Structure, Bath and Gharmabeh, Islamic Architecture

References: Ajhand, Yaghoub, 1385(2007), *Isfahan doctrine of Painting*, Askar Bahrami, Tehran, Farhangestan Honar, Tabe' o Nashr.

Amid, Hasan, 1335(1957), *Farhang Amid*, Tehran Rahe Roshd, p 869.

Ashtari, Mehdi, 1386, *The art of Iranian miniature making and painting*, Tehran, Gothenburg.

Babayi, Behzad, 1386, *A study of the aesthetic aspects of characters in Safavid painting*. Collection of painting articles, Tehran, Farhanestan Honar.

Elman, Manford, 1383, *Islamic medication*, Translated by Fereydoun Badraei, Tehran, Tous.

Floor, W. "Bathhouses", *Encyclopaedia of Iranica*, Vol. 111, (1988), London and New York: Routledge and Kegan Paul. 11-34.

Kiyayi, Mohammad Yosef, 1386, *Iranian Architecture (Islamic Period)*, Tehran, Samt.

Laurence, B, J.V.S Wilkinson, and Basil Gray. 1931. *Persian Miniature Painting*. London: Oxford University Press

Monfared, Afsaneh, 1389(2011), *Bathroom: Culture and Architecture*, Tehran, *Encyclopedia of the Islamic World*, Vol 14, pp 106-120.

Najafi, Rashid, 1388, *Historical baths of Tabriz*, Tabriz, Fan Azar.

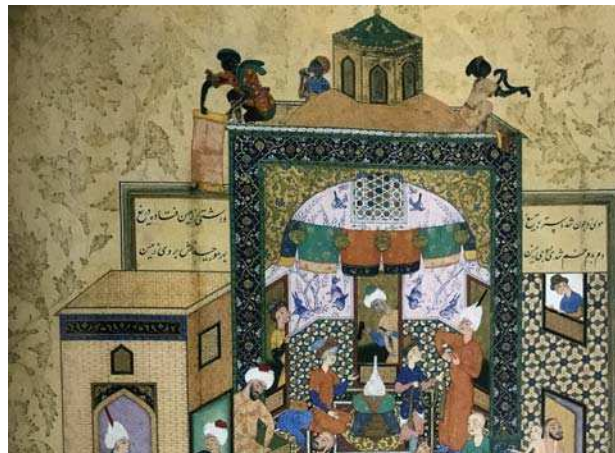
Parsayi, Faramarz, 1383, *Nobar bath of Pardisan project of the Cultural Heritage Organization of the country*, Memar, 8-101.

The Evolution of Bathhouse Miniatures in Terms of Structural and Decorative Aspects in the 9th to the 11th Centuries AH*

Azita Belali Oskuyi (Corresponding Author), Associate Professor in the Architecture & Urbanism Faculty, Tabriz Islamic Art University, Iran

Pariya Ziraksima, Master Student of Islamic Architecture, Tabriz Islamic Art University, Iran

Received: 2020/06/14 Accepted: 2021/01/18

The bath houses are one of the most important buildings in Islamic architecture. Literary works have created an important treasure for dealing with structural and semantic issues in the works of bath houses. There is an emphasis on this claim. In this paper, in order to review the structure and decorations of them in the paintings, we have studied and compared each one. The main goal of this study was to analyze the structure and decorations and strategies used in the paintings of the bath houses. In this regard, these questions are discussed: What is the structure of elements and decorations in the paintings of the baths based on documents and historical texts? Is the evolution of the illustrations between the spatial structure and decorations of each section based on the information that the pictures give us? The research method is descriptive - analytical and data collection method is library-based. In the part of the theoretical foundations of the study, four books of Nizami Ganjavi's *Makhzan ul-Asrar*, written by Nizami Ganjavi, Ferdowsi's *Shahnameh*, Sadi's *Majalis al-Oshaq* and Jami's *Haft Orang* have been studied. After classifying the illustrations in terms of the intended components to facilitate reading of the images of the baths, by examining each of the works of painting in each of the literary texts, it can be concluded that the illustrations have a developmental course according to different eras of drawing. This trend is more focused on one or two spaces by adding different spaces to the painting. This process has been changed in later years by adding decorations and more details to the painting; so that the composition of the painting has not changed, but attention to the decorations and events of the margins is highlighted. In the following stage, this linear trend of the painter has been illustrated by choosing a space as illustration. One of the important points in the design of the bath space is the regularity in the interior, and hierarchy of spaces. The hierarchy for entering dirty while exiting tidy and clean is considered completely in the hierarchy of the illustrations. All spaces such as outer space or shape have regularity and are completely drawn, which are clearly seen in the illustrations. The architecture of graphic baths has spatial commonalities such as Garmkhaneh, Sarbineh, treasury, Miandar, roof and Gavro, and the Garmkhaneh and Sarbineh as the main spaces for presence of people, represent the most illustrative events among other components and spaces of graphic baths. In paintings, paying attention to